

Hegyi Ádám

ELFELEJTETT SZÓRVÁNYOK.

A TÖRTÉNELMI ISMERETEK HIÁNYA A REFORMÁTUS EGYHÁZIGAZGATÁSBAN A 18. SZÁZAD VÉGÉN¹

1786. szeptember 15-e és november 12-e között egy érdekes levélváltás zajlott a Békési Református Egyházmegye esperese és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, valamint főjegyzője között. A levelezésnek csak egy részét ismerjük, mert bizonyos esetekben a válaszok, máskor pedig az ügyeket elindító levelek nem fellelhetők, de ennek ellenére ki lehet következtetni a hiányzó részek tartalmát.

Legelőször Szathmári Paksi István superintendens szólította fel a békési egyházmegyét, hogy készítsenek egy kimutatást a leányegyházközségekről. Ezt a felhívást szeptember 15-én küldték ki, október 4-én Szőnyi Benjámint azt válaszolta, hogy az esperességben nincsenek filiák.² Közben szeptember 28-án a püspök ismét írt egy levelet. Ebben arról értesítette az esperest, hogy azokon a településeken, ahol legalább 500 református személy él, ott az uralkodó engedélyezte anyaegyházközségek szervezését. A püspök ezért elrendelte, hogy minden egyházmegye írja össze az anyaegyházközségeit, a leányegyházközségeit és a szórványban élőket. A levél szövegéből az is kiderül, hogy Arad vármegye már felvette a kapcsolatot az egyházkerülettel azért, hogy a szórványokban élő reformátusokat egyházközségekbe tudják szervezni.³ Szőnyi erre a levélre október 6-án azt írta, hogy „míg kitanulhatnám szám szerint hol, mennyik találhatnák némely helyeken vallásunkbéliel”, addig is gyorsan összefoglalja ismereteit. Ezek alapján tudott arról, hogy az Arad megyei Gyorok korábban anyaegyházközség volt, de sem ő, sem az előtte szolgált két esperes számára nem volt világos, mi történt a gyülekezettel. Jól ismerte viszont a Békéssámsonban és Magyar térszen élő református dohánykertészek helyzetét, valamint az Arad vármegyében lévő Dézna vashámoránál dolgozó reformátusokról is tudott. Hunyadi Ferenc egyházkerületi főjegyzőtől hallott arról, hogy Aradon és Csákován is élnek kálvinisták, de bevallotta, hogy

¹ A tanulmány a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatásával készült.

² *Szőnyi Benjámint jelentése a filiákról* (Hódmezővásárhely, 1786. október 4.), in: Hegyi Ádám (szerk.): *Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721 és 1820 (1831) között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022, 40–41, DOI 10.14232/9789638209320.

³ SZATHMÁRI PAKSI István: *Gyülekezetek látogatásának terveze* (1786), in: Hegyi: *Összeírások*, 207–210.

létezésükről most értesült először. Ezek alapján levelében gyakorlatilag elismerte, hogy az egyházmegyének semmilyen nyilvántartása nincs a szórványokról.⁴

Az Arad vármegyében létező református szórványok ügyében Szőnyi november elsején kelt levelében ígérte meg Hunyadi Ferencnek, hogy alaposan utánajár a dolognak, és részletes kimutatást fog készíteni.⁵ Ezt mégsem tette meg, mert november 11-én azt írta, hogy most már tudja, mit kell cselekednie. Állítása szerint ugyanis ekkor értette csak meg, hogy fel kell vennie a kapcsolatot az aradi alispánnal, vagyis 11-éig nem csinált semmit.⁶ 1786. november 12-én újabb levelet írt, amelyhez mellékelte egy táblázatos kimutatást. Ez valójában új információkat nem közölt, csak megismételte az eddigieket, miszerint Csákován él néhány református, valamint Arad vármegyében és a Bánságban is vannak kisebb kálvinista közösségek. November 20-án a püspök megalégtelte Szőnyi tájékozatlanságát, és Szőnyi november 12-én keltezett levelének hátlapjára haragosan feljegyezte, hogy „Keményen feleltem mindjárt”.⁷

Néhány évtizeddel később, 1819-ben szintén problémát jelentett az egyházigazgatásban a történelmi ismeretek hiánya, ugyanis augusztus 31-én Sipos József békési lelkész Juhász István esperesnek arról írt levelében, hogy a prédikátorok nincsenek tisztában az egyház történetével, valamint a vallásügyi jogszabályokkal, ezért az „ekklésiai igazgatás és a protestánsok jussai”⁸ a papság előtt teljesen ismeretlenek. Mai fogalmainkra lefordítva ez azt jelentette, hogy a református egyház működésében rendszeresen gondot okozott a historikus műveltség hiánya. A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen szórványok léteztek a 18. század végén a Békési Református Egyházmegyében, és milyen információk voltak azokról az esperesek számára elérhetőek.

Az egyháztörténet-írás már tisztázta, hogy az 1780-as években Arad vármegyében és a Bánságban milyen új egyházközségek jöttek létre: 1787-ben Kisperegen telepedtek le az Egyekről elüldözött reformátusok.⁹ A 18. század végén négy református anyaegyházközség jött létre a Bánságban: Magyaritbe (1786), Liebling

⁴ Szőnyi Benjámintól *jelentése a filiákról* (Hódmezővásárhely, 1786. október 6.), in: Hegyi: *Összeírások*, 41–42.

⁵ Uo., 42.

⁶ Uo., 43.

⁷ Szőnyi Benjámintól levele Szathmári Paksi Istvánnak (Hódmezővásárhely, 1786. november 12.), in: Hegyi: *Összeírások*, 34–35. A levél szövege szerint mellékeltek hozzá egy táblázatos kimutatást is, amelyben valószínűleg az egyházmegye állapotáról számolt be Szőnyi. Jelenleg ez a kimutatás nem fellelhető. Szőnyi elrontotta a levél keltezését, mert 1768-at tüntetett fel, miközben a borítékon hátlapilag Szathmári Paksi István azt jegyezte fel, 1786-ban válaszolt Szőnyi levelére.

⁸ Sipos József levele Juhász Istvánnak (Békés, 1819. augusztus 31.), in: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TrREL) I.29.i.6. Békés-bánati egyházmegyei iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok (továbbiakban: BékEhmLevtEgyk). Békés 1793–1869.

⁹ FATA Márta: *Migration im keameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014, 278.; SZONDY Géza: *A kisperegi református egyház és Kispereg község története*, Arad, Kalmár Nyomda, 1912, 12–34.; SZONDY Imre: *Az Egyekből lett Kispereg története*, Arad, Gyulai Nyomda, 1887, 25.

(1791), Rittberg (1793–1794) és Debeljácsa (1794)¹⁰ 1799-ben Gyorok is megkapta az anyaegyházközségi státuszt.¹¹

Szónyi Benjámin fentebb ismertetett levelezéséből két dolog derül ki: a gyoroki gyülekezet története ismeretlen volt három egymást követő esperes előtt is, és az egyházigazgatásnak fogalma sem volt arról, hol élnek szórványokban reformátusok, ezért meg kell vizsgálnunk, milyen történeti ismeretekkel rendelkeztek az egyházmegye vezetői, és miért nem tudott az egyházkormányzás semmit a szórványokról. Vajon a történeti ismeretek hiánya megmagyarázza a filiákkal való nem törődést?

A gyoroki gyülekezet története valóban homályos. Semmilyen adatunk nincs azzal kapcsolatban, hogy a 18. század előtt létezett volna. A szakirodalom szerint az Arad vármegyében található Ménes falu kálvinista egyházközsége a 18. század elején Gyorokra menekült, vagyis Gyorokon nem a hitújítás korában jött létre a református egyház. Rácz Károly szerint ez a menekült egyházközség egykét éven belül meg is szűnt.¹² Az viszont ismert, hogy a 17. században a Zarándi Református Egyházmegye egyik anyaegyházközsége a ménesi volt.¹³ A futás során a ménesi lakosok valójában nem kerültek messze otthonaiktól, mert Ménes és Gyorok közvetlenül egymás mellett fekszenek,¹⁴ és az anyakönyvükben is „Ménés-Gyoroki eklézsiaként”¹⁵ nevezték meg magukat. Ménes és Gyorok elkülönülésére is vannak viszont adataink: 1789-ben a Ménésen élő reformátusok az erdőhegyi egyházközség filiájának számítottak.¹⁶ Tíz évvel később pedig Gyorokhoz csatolták őket.¹⁷ Levéltári forrásunk sajnos nincs a futásról, nem tudjuk, pontosan mikor történt az. A történeti irodalomban elterjedt állítással szemben viszont egyértelműen állítható, hogy a gyoroki egyházközség a 18. században nem szűnt meg.

¹⁰ BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 226, 231, 283, 322–323., Fata: *Migration*, 327–328.; GLAS, Balthasar: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Timisoara, Schwäb. Verl., 1937, 39.; ERK, Heinrich – SCHÄFER, Hans: *Schun von weidm hot mr die Kerich gsieb. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Willstätt-Legelshurst, Heimatortsgemeinschaft Liebling, 1986, 17.

¹¹ HEGYI Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018, 129–130.

¹² RÁ CZ Károly: *Értesítvény a reformátusok ménés-gyoroki gyülekezetéről az 1874/5-ik évre*, Sárospatak, Steinfeld Béla, 1875, 9–13.

¹³ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2009, 457–460.

¹⁴ SOMOGYI Gyula: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Arad szabad királyi város Arad vármegye községeinek leírása*. III. kötet 2. rész, Arad, Monographia-bizottság, 1913, 135, 181.

¹⁵ Arad Megyei Levéltár (továbbiakban: AML) nr. 2039. Colectia registre de stare civila – Oficial parohial reformat Ghioroc (Anyakönyvi gyűjtemény – Gyoroki Református Egyházközség, továbbiakban: GyorokAny).

¹⁶ *Kimutatás az Arad vármegyében létező református anyaegyházközségekről és szórványokról, 1789*, in: Hegyi: *Összeírások*, 120.

¹⁷ TtREL I.1.b.39.726. nr. 1. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A gyoroki eklézsia tagjainak névsora és adakozása, 1799.

A Békési Református Egyházmegye 1696-ban nyitott jegyzőkönyvében fennmaradt az esperességben szolgált rektorok névsora. Ezek szerint Almási Mátyást 1715-ben ménesi rektornak nevezték ki.¹⁸ Ezt követően az egyházmegye irataiból teljesen eltűnik a ménesi gyülekezet, helyette a gyorokit kezdik el emlegetni: 1725-ben Gyorokon Balsai István házassági perét tárgyalták.¹⁹ A ménesiek menekülésére ezért valószínűleg valamikor 1715 után és 1725 előtt került sor. Nem egyértelmű viszont, hogy a Gyorokra áttelepült ménesi reformátusok meddig élvezhették a nyugalmat új lakóhelyükön, ugyanis a források szerint Gyorokon sem hagyták őket békén.

A gyorokiak futásáról egy 1809-ben lejegyzett adományozásból értesülünk. A mezőberényi prédikátor, Berei István ekkor arról tudósított, hogy valamikor a 18. században elpusztult a gyoroki egyházközség, amelynek néhány tagja Mezőberénybe költözött át. A menekülők magukkal hozták a klenódiumaikat is. Az egyik boroskanna felirata szerint 1725-ben Kemény Borbély János csináltatta azt a gyoroki egyház számára. A két Carolina Resolutio keletkezése körül még a gyoroki gyülekezetet egyértelműen anyaegyházközségként nevezték meg a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvében,²⁰ ezért az újabb menekülésre leghamarabb 1734 után kerülhetett sor:

„Egy négy Itzés Czin Kannája, mely az hajdan el pusztult Gyaraki Ref. Ekklesiából, némely onnan Berénybe került Gyaraki Előjárók által, több edényekkel ide hozatott, és ezenegy kannán kívül, a több edények vissza adattattak: e pedig a most ujjónnan fel állítatott Gyaraki Ekklesiának a Berényi Ekklesia birtokába meg hagyatott. A Kannán alólról találtat(na)k az a metszés: Kemény Borbély János Uram ajándékol adta e Kannát Gyaraki Ref. Ekklesiához 1725 Maii 13.”²¹

A református egyház iratai között a gyoroki gyülekezet létezésére a következő adatunk 1787-ből származik, amikor egy kánoni vizitáció során az erdőhegyi eklészia leányegyházaként említik.²² Pedig valójában 1725 és 1787 között is létezett a gyoroki gyülekezet, de erről a békési egyházmegye vezetésének nem volt tudomása.

Azért alakulhatott így a helyzet, mert 1799-ig egyetlen egy lelkészt sem ordináltak Gyorokra: 1799-ben hagyta jóvá az egyházkerület, hogy Igaz Sámuel lévita lelkész-

¹⁸ HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1831)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021, 92. Ménés eredetileg a zarándi egyházmegyéhez tartozott, de iratai nem maradtak fenn. Vö. BUZOGÁNY Dezső – ÓSZ Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 1686–1807*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2003–2005. 2017; RÁCZ Károly: *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy L., 1880, 188.

¹⁹ Hegyi: *A békési*, 87.

²⁰ Hegyi: *Összeírások*, 109.

²¹ TIREL I.29.i.126. BékEhmLevtEgyk, Mezőberény 1805–1883. Mezőberényi ref. egyház javainak összeírása, Berei István prédikátor által, Mezőberény, 1809. március 9.

²² *Egyházlátogatás Erdőhegyen* (1787. október 31.), in: Hegyi: *Összeírások*, 280. Érdekes, hogy ekkor olyan településeket is szórványként soroltak fel, amelyek a később keletkezett egyházlátogatásokból teljesen eltűnnek: Nadab, Sikló, Tövisgyháza, Kisjenő, Székudvar, Ópálos, Szintye.

ként szolgáljon tovább Gyorokon.²³ Ráadásul az esperesi iratok között egyetlen olyan irat sem található, amely a gyülekezettel foglalkozna.²⁴ A katolikus egyháznak és az államnak viszont komolyabb ismeretei voltak a településről. A lelkészpénztári iratok szerint 1733-ban is éltek még reformátusok Gyorokon,²⁵ ezt követően viszont e dokumentumokból is eltűntek. Valójában a lelkészpénztárnak nem volt feladata a protestánsok felmérése, ezért nem meglepő, hogy 1766-ban az összeírásokat végzők nem említettek kálvinista lakosokat a faluban.²⁶ A Helytartótanács vallásügyi bizottsága viszont hivatalból járt el a reformátusok ügyében.

1768. május 4-én Gyorok falu egy kérvényt nyújtott be, amelyben engedélyeztetni szeretnék volna a romos református templom újjáépítését. Természetesen ezt a kérelmet 1768. július 22-én a csanádi püspök, Engl Antal mereven elutasította, és a Helytartótanács is hasonló határozatokat hozott 1768. május 23-án és 1769. január 26-án, valamint október 2-án.²⁷ A kor egyházpolitikáját ismerve az elutasítás egyáltalán nem volt meglepő. Sokkal inkább rejtélyes a kérelem keletkezése.

Ekkoriban a templomépítési engedélyt általában maga az egyházközség kezdeményezte, de a gyorokiak kérvényét nem a lelkész és a gyülekezet, hanem „incolae Gyorokienses” vagyis a falu lakói írták alá. Nincsenek pontos demográfiai adataink a település lakosságáról, de az 1780-ban és 1799-ben megjelent országleírások szerint katolikusok laktak a faluban.²⁸ Tisztán katolikusok által lakott falu előjárói nem fogalmaztak volna meg egy ilyen kérvényt, ezért kevés számú református egész biztosan élt Gyorokon. Engl püspök leveléből azt is megtudjuk, miért álltak elő a kálvinisták az igényeikkel: a falu földbirtokosa az Edelspacher család volt, akik a református jobbagyok szabad vallásgyakorlását támogatták.²⁹

A rejtőzködő református egyházközség működését bizonyítja az 1759-ben nyitott anyakönyv is.³⁰ A matrikulában ugyanis 1759-től kezdve folyamatosan vették a megkeresztelt gyermekek adatait. A kötetet átlapozva kiderül, hogy egy nagyon kis lélekszámú közösségről beszélhetünk, mert évente két-három keresztelelés történt. Különös viszont, hogy az anyakönyvezést végző személy sehol sem

²³ TtREL I.29.i.209. BékEhmLevtEgyk, Elszakított egyházközségek 1788–1880. Egyházkerületi jegyzőkönyv kivonata, 1799. augusztus 12. Vö. Hegyi: *A békésti*, 49–61.

²⁴ TtREL I.29.c BékEhmLevtEgyk, Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979.

²⁵ SPRENGER Mária – WALLON Emma (s. a. rend.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733–1779*, Budapest, 1971 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, VII.), 81.

²⁶ Sprenger – Wallon: *Acta Cassae*, 78.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria (továbbiakban: ActRel) C 40 Lad. H. Fasc. 29. fol. 1–13. 1768–1769.

²⁸ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Geographie des Königreichs Ungarn*, Band 2, Pressburg, 1780, 211.; VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*, 2. kötet, Budán, Királyi Universitásnak betűivel, 1799, 79.

²⁹ Sigismund Edelspacher 1725-ben szerezte meg Gyorokot. L. ROOS, Martin: *Erbe und Auftrag. Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer*, Bd. 1. *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, Teil 2. *Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband b/1800–1850*, Szeged – Nagybecskerek – Temesvár, Im Selbstverlag der drei Bistümer, 2012, 113.

³⁰ AML no. 2039. GyorokAny.

nevezi meg magát. Valószínűleg azért van ez így, mert a kötet csonka, ráadásul láthatóan utólag összeállított lapokból fűzték össze, így az anyakönyv eredeti címlapja elveszett.

Ezek alapján úgy gondolom, Gyorok valóban nem tartozott a 18. század közepén a református egyház felügyelete alá, miközben valamilyen formában az egyházközség létezésének nyomai megfigyelhetők. A gyülekezet furcsa működését több adat is megmagyarázza. Először is a világi hatóság részéről a vallásügyi bizottságban még az a gyanú is fölmerült, hogy valójában nem az Arad megyei Gyorokról, hanem egy másik megyében található Gyorokról érkezett be ez a kérvény:

„Nb. Cum ex insta[n]ti[a] non appareat in quo co[m]m[un]i[t]a tu locus iste Gyorok siueur, id ipsum in ra[t]ionaria rescindendum erit.”³¹

Végülis ezt a többi irat tisztázta: egyértelműen Arad megyei településként említik Gyorokot.³² Másodszor a templomépítési kérelem felületes, rövid, rosszul megszerkesztett, ami azt bizonyítja, hogy nem volt megfelelő szakember annak megfogalmazásához. Ha valamelyik szomszédos faluból beszolgáló lelkipásztor írta, akkor sem kérte ki róla a békési egyházmegye véleményét, ezért sem maradt nyoma a gyoroki gyülekezetnek az esperesi iratokban.³³ Mivel 1799-ig a faluba soha senkit sem ordináltak lelkésznek, és az anyakönyvben sincs a lelkipásztor személyének nyoma, elképzelhető, hogy valamelyik szomszédos település prédikátora segítette a szórvány működését. A türelmi rendelet kihirdetése előtt viszont nem volt tanácsos ezt ilyen nyíltan felvállalni, ezért a lelkésznek érdekében állt eltitkolni. Esetleg a falu földbirtokosa tűrhette meg a lelkészt titokban. Ráadásul Arad jelentős katonai központ volt, ezért a város közvetlen közelében fekvő Gyorokon az államhatalom könnyen értesülhetett tiltott vallásgyakorlásról.³⁴ Mivel a gyoroki egyház klenódiumi Mezőberénybe kerültek, egyértelmű, hogy a gyülekezet valamikor elmenekült a faluból, de vagy nem költözött el az összes református, vagy néhányan visszatértek, és ezért kezdték el vezetni az anyakönyvet, valamint megpróbálták a templomukat rendbe hozni.

³¹ MNL OL ActRel C 40 Lad. H. fasc. 29. fol. 8r–8v, Aszalay József helytartótanácsos összefoglalása a gyorokiak kérvényéről (sine loco, 1768. május 23.).

³² MNL OL ActRel C 40 Lad. H. fasc. 29. fol. 3r–3v, Engl Antal csanádi püspök levele (Makó, 1768. július 12.).

³³ A békési egyházmegyében nem mindegyik templomépítési kérelemmel foglalkozott az egyházmegye, de néhány esetben igen. A fennmaradt kérelmek viszont sokkal részletesebbek és alaposabban kidolgozottak voltak a gyorokihoz képest, ezért gondolom, hogy egy felemás módon működő gyülekezettel állunk itt szemben. A komolyabb beadványokban ugyanis részletes kimutatásokat állítottak össze a gyülekezet anyagi helyzetéről, valamint mellékeltek a vármegye helyszínen lefolytatott vizsgálatát is. A gyoroki kérvényben viszont ilyen iratok nem szerepelnek. Vö. HEGYI Ádám: Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában, in: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 227–257.

³⁴ MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, II. kötet 2. rész, Arad, Monographia-bizottság, 1895, 389–413.

1786-ban, amikor Szőnyi Benjámin megdorgálta a püspök azért, mert nem rendelkezett pontos információkkal a leányegyházközségekről és a szórványokról, akkor valójában az egyházkormányzás hiányosságából adódóan nem tudott Szőnyi megfelelő adatokat szolgáltatni. A felületes nyilvántartások készítését erősíti meg Szőnyinek egy 1784-ben írt levele, amelyben arról tudósította a békési egyházmegye lelkipásztorait, hogy az uralkodó elrendelte a gyülekezetek vagyoni állapotának összeírását. Az esperes ebben arra utasította a gyülekezeteket, hogy a jelentéseket a vármegyékhez küldjék be, ne az egyházkerületnek. Ezek szerint fel sem merült, hogy az egyházkormányzat számára is hasznos adatok lennének ezek az inventáriumok.³⁵ Két évvel később, amikor az állam lehetővé tette új egyházközségek szervezését, egyedül Gyorok létezéséről sejtettek valamit, de csak azért, mert ez a gyülekezet a 18. század elején jött létre, így emlékeztek valamennyire a múltjára. Csákova, Arad és Dézna református közösségei viszont az 1780-as években kezdtek kialakulni. Az egyházmegye igazgatásában láthatóan nem volt hagyománya a szórványok gondozásának, ezért azokról semmilyen felmérés készítését nem tartották szükségesnek. Igaz, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben fel-felbukkanak szórványok, így például a 18. század végén többször megemlítették protokollumokban, hogy Szenteshhez tartozott Magyartés; Öcsödhez Istvánháza, Bábocka és Kungyalu; Hódmezővásárhelyhez Békéssámson; Békésszentandrásához Szarvas; Kispereghez Arad; de az esperesi iratok szerint ezekkel csak akkor foglalkoztak, ha megindult az önálló egyházközséggé való szerveződésük.³⁶ Amennyiben nem erősödtek meg ezek a közösségek, az egyházmegye nem törődött velük. Jó példa erre Reformátuskovácsháza esete, ugyanis 1814-ben bíró Mihály lelkipásztor arról panaszkodott, hogy az esperes sosem küldi meg számára a felsőbbhatósági iratokat.³⁷

Mivel a református egyház dokumentumaiból az esperesek nem szerezhettek információkat a szórványokról, meg kell vizsgálnunk, volt-e igényük máshonnan való tájékozódásra. Egyszerűen azt kell megnéznünk, milyen ország- és történelemismeretekkel rendelkeztek. Ez legkönnyebben az olvasmányaikból rekonstruálható, mert ha meg tudjuk állapítani, milyen könyvekből tájékozódtak, akkor azt is meg lehet állapítani, hogy azokban a könyvekben milyen információk voltak Gyorokról, Aradról, Csákováról és Déznáról. Egyben érdemes azt is megnézni, hogy az örök ellenfél, a katolikus egyház milyen információkkal rendelkezett ugyanebben a földrajzi régióban.

Szőnyi Benjámint 1786. október 6-án keltezett levelében azt állítja, sem ő, sem „az előtte volt két boldog emlékezetű seniorok”³⁸ számára nem volt világos a gyoroki egyházközség története. Szőnyit 1774-ben választották meg esperesnek, előtte 1767 és 1773 között Szikszai György, míg 1747 és 1767 között Füredi

³⁵ *Esperesi utasítások a békési egyházmegyében (1784)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 204–207.

³⁶ Hegyi: *Összeírások*, 253, 256, 267, 285, 302, 337, 362.

³⁷ HEGYI ÁDÁM: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84, 76.

³⁸ *Szőnyi Benjámint jelentése a filiákról (Hódmezővásárhely, 1786. október 6.)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 41–42.

Mihály vezette az egyházmegyét.³⁹ Füredi olvasmányairól semmit sem tudunk,⁴⁰ és Szikszaiéről is nagyon keveset. Szikszai 1732-ben összeírta a békési református családfőket, majd belekezdett az egyházközség történetének megírásába.⁴¹ Azon kívül, hogy a gyülekezetet érintő eseményeket feljegyezte, egyetlen egyszer lehet annak jelét látni, hogy történeti kutakodásaihoz a helyben elérhető mezővárosi és egyházi iratokon kívül mást is felhasznált. A hitújítás dél-alföldi eseményeinek megismeréséhez szóról szóra bemásolta egyháztörténeti kéziratába Debreceni Ember Pál közismert egyháztörténetét.⁴² Debreceni Ember művében szerepel a ménesi gyülekezet, de az nem, hogy abból lett később a gyoroki. Arad, Csákova és Dézna kálvinista lakosairól viszont ez a könyv nem ír, hiszen 1728-ban jelent meg, így a 18. század végi népességmozgásokról semmit sem tartalmazhatott.⁴³

A három esperes közül Szőnyi Benjámint a református értelmiség kimagasló egyéniségei közé tartozott. Sajnos könyvtárából csak néhány kötet maradt fenn,⁴⁴ mégis régóta ismert, hogy művelt ember volt, olvasmányai messze túlmutatnak egy átlagos lelkész tájékozottságán. A szakirodalom rengeteg példát talált azzal kapcsolatban, hogy milyen sokféle könyvet forgatott. Így például tudjuk, hogy olvasta François de Salignac de la Mothe-Fénelon műveit. Fénelon a vallási tolerancia egyik jelentős képviselője volt, a vértelen ellenreformáció időszakában egy kálvinista lelkész számára nyilvánvalóan nagyon fontos olvasmánynak számított.⁴⁵

Szőnyi történeti tájékozottságát és országismeretét két kéziratban maradt műveiből rekonstruálhatjuk. Hódmezővásárhelyen a városi levéltárban őrzik epigrammákat tartalmazó kötetét. Az epigrammák egy része történeti országleírásokat tartalmaz, valamint ismerteti a korabeli magyar államigazgatást.⁴⁶ A hódmezővásárhelyi református egyház jegyzőkönyve pedig egy egyháztörténetet rejt magában,

³⁹ Kis Bálint: A helvéci vallástételt követő Békés-bánéti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírás történeteinek emléke, in: Kis Bálint: *A békési-bánéti református egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 97.; PRESZTŐCZKI Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, 2019, 109.

⁴⁰ HEGYI Ádám: Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 103–118, 107.

⁴¹ MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999, 137, 205.

⁴² Békési Református Egyházközség levéltára I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783. júl. 28 – 1795.) és házassági (1783. júl. 30 – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel, p. 326.

⁴³ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2009, 457–460.

⁴⁴ ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvtáráról*, Budapest – Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 13–102, 18, 20, 21, 23, 27, 43, 54, 57, 60, 92, 98.

⁴⁵ IMRE Mihály: Sion siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai, in: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 126.

⁴⁶ MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltár, XIV.8. Szőnyi Benjámint református lelkész, író kézírata 1764–1793.

amelybe Szőnyi a reformáció történetét és a vásárhelyi gyülekezet múltját írta meg egészen a 18. század közepéig.⁴⁷ A történeti munka elején arról panaszkodik, hogy az egyházközség korábbi iratai megsemmisültek, vagyis ebben az esetben – ellentétben a szórványokkal – fontosnak tartotta volna az adatgyűjtést.⁴⁸ A két kéziratos mű létezése azt igazolja, hogy szerzőjük a múlt megismerését és a jelenkori helyzet megértését hasznos dolognak gondolta. Szerencsénkre az egyháztörténeti kézirat több hivatkozást is tartalmaz, amelyekből megállapítható, miket olvasott Szőnyi:

„Equidem conatus fueram, antequam his scribendis manum admoverem inspicere Auctores illos qui historiam reformationis in Hungaria nostra contexuerunt, (quales sunt: Franc: Pariz Pápai in opere cui titulum dedit: Rudus Revidium. Michael Némethi in amplissima praefatione Dominic[ae] Evang[el]iae praemissa. Johannes Iratosi in praefatione operis cuiusdam hungarici a[nn]o 1641. Leutschoviae impressi. Author[it]as dissert[at]io Paralip[omena] Rer[um] memorab[il]is Hung[aricus] Mathias Scaritsa in vita Szegedini, ac multi alii) indagaturus si quae reperite possem ecclesiarum huius plagae, et in specie nostrae Vásárhelyiensis monumenta. Sed in dissitis his, et a consortio talia possidentium eruditotum remotis oris, nullius horum copiam habere licuit. Quamobrem intra bonos conatus subsistere, atque uno codice Histor[iae] Ecclesiast[icae] Hungariae ac Transylv[aniae] post Paulum Ember a celebr[antibus] Frid[erico] Ad[olfo] Lampe adornato contentus esse debui. Quo praecise tempore divinum opus reformationis in hac et vicinis ecclesiis incohatum fuerit id inquam inquisiturus, suppono de quo inter omnes constat primorum reformatorem, Lutheri et Melanctonis puriorem doctrinam ac fidei confessionem, ex Germania, primo omnino (quod spectat hungaros) in Transylvaniam esse transportatam, per mercatores Cibinienses e Saxonia, ubi reformatio caepta, et ut opinor e nundinis Lipsiensibus reversos anno 1521. notante Hanero Hist[orico] Eccl[esiastico] Transylv[ano] lib[er] 4. Fidem eadem occasione secum ferebant opuscula quaedam Lutheri, a cel[eberimo] Lampio sigillatim recensita, quorum lectione multorum ocu[la] perti sunt. Praeter haec multorum fidelium animi avers[i] sunt a papismo, lectione libri cuiusdam, primim germanice in Germania publicato, tandem Latine quoque reddito, et prius per eosdem in Transylvaniam, mox in Hungariam quoq[ue] allato, qui scriptus erat de horrendo Idololatriae crimine et singulari eius poena. De his mercatoribus cogitans, haud absurde dixerim, tunc omnino⁴⁹ vice una factum esse, regnum caelorum simile homini negotiatori, lapides pretiosos seperienti.
[...]

⁴⁷ SZEREMLEY Samu: *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1890, 206–208, 220–221.

⁴⁸ Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény (továbbiakban: HRGY), A/3/1/2 Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831). Vö.: *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711 és 1821 között*, <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/> (Letöltés: 2023. április 1.)

⁴⁹ Kihúzza: se.

De vita et laboribus pro ecclesia reformata exantlatis Szegedini Stephanus consulantur scriptores, in primis Mathaeus Scaritzus, qui biographiam huius prolixè descripsit, quam Melchior Adami, operi suo de vitis eruditorum verbotenus inseruit. Czwittingerus in specimine Hungariae Litteratae, quod possideo, eius saltem compendium pulchre exhibet.⁷⁵⁰

Ezek szerint a református egyház történetével kapcsolatban a 18. században létezett összes jelentős művet ismerte: leggyakrabban a már fentebb is említett Debreceni Ember Pál kötetéből idéz. Rajta kívül Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumára*,⁵¹ Szathmárnémethi Mihály *Dominicájára*,⁵² Iratosi T. János egyháztörténetére,⁵³ Skaricza Máténak Szegedi Kis Istvánról írt életrajzára,⁵⁴ Haner György erdélyi egyháztörténetére,⁵⁵ Czwittinger Dávid irodalomtörténetére⁵⁶ és Adam Melchior életrajzi lexikonára⁵⁷ hivatkozik. Látható, hogy Szőnyi tényleg művelt ember volt, viszont ezekből a könyvekből semmit nem tudhatott meg a gyoroki gyülekezet múltjáról, mert nem írtak róla semmit. Debreceni Ember Pál is csak annyit említ, hogy a zarándi egyházmegyében volt a ménesi gyülekezet, de annak Gyorokra való költözéséről már nem tud.⁵⁸ Nem is beszélve az aradi, a déznai és csákovai szórványokról, mivel azok egytől-egyik a felsorolt könyvek keletkezése után jöttek létre. A historiográfia jelenlegi ismeretei szerint a református egyháztörténet-írás a 18. században kimondottan le volt maradva a többi történetíróhoz képest, ezért nem meglepő, hogy a kisebb egyházközségek múltjáról semmit sem tudtak.⁵⁹

Rendelkezésünkre áll viszont egy másik forrás, amelyből azt tudjuk meg, hogy a 18. században milyen könyvek voltak a vásárhelyi gimnáziumban elérhetőek. Összesen két olyan földrajzkiadvány volt az iskolában, amelyekben Magyarország településeit ismertették. Az egyik Tomka Szászky János *Introductio in orbis hodierni geographiam* című műve volt, a másik Bél Mátyás *Compendium Hungariae geographicum* című munkája.⁶⁰ Tomka Szászky Gyorok és Ménés településekről egyáltalán nem

⁵⁰ HRGY A/3/1/2 Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831). A latin szöveg átírása Veres Tünde munkája.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Rudus redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum*, Nagyszében, Stephanus Jüngling, 1684.

⁵² SZATHMÁRNÉMETHI MIHÁLY: *A négy evangelisták szerint való dominica*, Kolozsvár, Verese gyházi Szenteyel Mihály, 1675.

⁵³ IRATOSI T. JÁNOS: *Az ember eletének boldogul való igazgatásának módgyáról*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1641.

⁵⁴ SKARICZA MÁTÉ: *Vita Szegedi Stephani*, in: Szegedi Kis István: *Theologiae sinceræ loci communes*, Bázél, Konrad Waldkirch, 1588, B2v – y3v.

⁵⁵ HANER, GEORG: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Frankfurt – Leipzig, Johann Christoph Fölniger, 1694.

⁵⁶ CZWITTINGER DÁVID: *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt – Leipzig, Jobst Wilhelm Kohles, 1711.

⁵⁷ MELCHIOR, ADAM: *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum*, Frankfurt am Main, Jonas Rosa – Nikolaus Hoffman der ältere, 1618.

⁵⁸ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 457–460.

⁵⁹ TÓTH GERGELY: A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban, in: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2018, 409–422, 420.

⁶⁰ Zvara: *A hódmezővásárhelyi*, 32, 61.

tudott semmit. Arad, Dézna és Csákova ugyan szerepel a könyvében, de egyik esetben sem említi reformátusokat.⁶¹ Bél Mátyás ismerte Gyorok falut, de annak felekezeti viszonyairól semmit sem tudott. Ehhez hasonlóan Aradról, Déznáról és Csákováról közöl ugyan adatokat, de kálvinista lakosokat nem említi.⁶²

Tudjuk, hogy Szőnyi művelt ember volt, ezért valószínűleg olyan könyveket is olvasott, amelyek nem voltak meg az iskolai gyűjteményben. Érdemes ezért egy ellenpróbát is végezni: létezett-e olyan 18. századi országleírás, amely szórványban élő reformátusokról bármilyen adatot tartalmazhatott?

1780-ban jelent meg Karl Gottlieb Windisch földrajzkönyve, amely arról ír, hogy Arad megyében 6 katolikus és 42 ortodox egyházközség létezett, reformátusokról nem tud. Arad városában is csak katolikusokat és ortodoxokat említi, míg Gyorokon katolikus plébánosról tudott. Windisch pontosan meghatározta, hogy Csákova Temes megyében található, a települést 1738-ban szerezték vissza a törököktől, de reformátusokról semmit sem közölt. Azokon a településeken, ahol hagyományosan több felekezet is létezett, Windisch is megemlíti mindegyiket, így például Makón a református és a katolikus egyházközségeket, de Csákován, illetve Gyorokon ilyeneket nem említi.⁶³

A 18. század első felében a hazai történeti-topográfiai irodalom alapvetően középkori adatokra alapozta információit, mert korabeli országstatisztikák nem álltak a rendelkezésére, és csak a 18. század végére vált jellemzővé, hogy a történeti-földrajzi munkák írói a vármegyéktől is kaptak adatokat.⁶⁴ Nem meglepő ezért, hogy a szórványban élő reformátusokról ezek a munkák sem rendelkeztek pontos információkkal.

Az olvasmányok elemzéséből a következőt állapíthatjuk meg: Szőnyi Benjám számára lehetetlen volt könyvekből az Arad vármegyében, illetve a Bánságban létező református szórványokról tájékozódni, mert ilyen adatokat semmilyen nyomtatvány nem tartalmazott. Ha a református egyházigazgatás nem gyűjtött ilyen jellegű információkat, akkor esélye sem volt arra, hogy hiteles képet alkosson a kálvinista lakosságról. Az állam és a katolikus egyház viszont rendszeresen végzett összeírásokat, lélekszámlálásokat, aminek során a reformátusokról is gyűjtöttek adatokat. A Helytartótanács és a csanádi püspökség ezért meglepően pontos ismeretekkel rendelkezett a szórványban élő reformátusokról.

II. József átalakította a Helytartótanács szervezetét, aminek során a protestáns egyházak működését felügyelő ügyosztályt hozott létre. Az ügyosztály rendszeresen készített kimutatásokat a református egyházközségekről és filiákról. Így

⁶¹ TOMKA SZÁSZKY János: *Introductio in orbis hodierni geographiam*, Pozsony, Franz Anton Royer, 1748, 488, 490, 492.

⁶² BÉL Mátyás: *Compendium Hungariae geographicum*, Pozsony–Kassa, Johann Michael Landerer, 1777, 263, 268–270, 272.

⁶³ Windisch: *Geographie* 2. kötet, 209–211, 215, 232.

⁶⁴ BODNÁR-KIRÁLY Tibor: „Államleírás állam nélkül” A statisztikatudomány magyarországi előzményeiről, *Kalaidoskope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 9(2018/17), 197–222, 206, 210. doi: 10.17107/KH.2018.17.197-222.

például 1789-ben felmérték Arad vármegye felekezeti viszonyait. A kimutatás érdekessége, hogy olyan szórványokat is megemlít, amelyeket – Aradon, Gyorokon, Ménesen és Déznán kívül – a kálvinista egyház hivatalos dokumentumai nem ismernek. Az államigazgatás szerint református szórványok voltak Aradon, Apatelken, Borosjenőn, Borossebesen, Gyorokon, Ménesen, Déznán, Fazekasvására és Monyásán.⁶⁵

A türelmi rendelet kihirdetése előtt a katolikus egyháznak jogában állt a protestáns egyházakozségek működését felügyelni. A katolikus püspökök ezt a jogukat – többek között – kanonika vizitáció során gyakorolták.⁶⁶ 1778-ban a csanádi egyházmegyében végzett egyházlátogatás során a protestánsokkal kapcsolatban is tettek fel kérdéseket. Az eleki esperességi kerületben lefolytatott vizsgálat a Gyorokon élő protestánsokat is felmérte, ahol összesen 32 családot találtak, akiket a borosjenői plébános gondozása alá rendelték.⁶⁷

A csanádi püspökségben lélekösszeírásokat is végeztek. Ezek a kimutatások csak a települések lakosainak számát tüntetik fel. Jelentőségük abban rejlik, hogy a reformátusokat minden esetben külön rubrikába írták be, ezért azokról a kálvinistákról is nyújtanak adatokat, akik szórványban éltek. A korabeli összeírási gyakorlat alapján feltételezhetjük, hogy csak a férfiakat számolták össze, a családtagokat nem. Ezek alapján az eleki esperességben Nagyzerénden és Apátiban a lakosság teljes egészében református volt. Tíznel több kálvinista család élt Gyorokon, Ménesen, Déznán és Borossebesen. Elenyésző számban éltek reformátusok Ópáloson, Galsán, Pankotán, Eleken, Nagypélben, Monyásán, Kisorán, Körösbökényben, Mácsán és Borosjenőn. Ismereteink szerint Apáti sosem volt református falu, valószínűleg a kimutatás készítője rossz rubrikát töltött ki a felekezetekkel kapcsolatban.⁶⁸

A fentebb felsorolt adatok önmagukért beszélnek: a katolikus egyház sokkal több információval rendelkezett a református szórványokban élő emberekről, mint maga a református egyház. A kálvinista egyházkormányzás irataiban sokkal kevesebb olyan településről tudtak, ahol reformátusok éltek, ezért összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a református egyházigazgatás nem volt képes felmérni a szórványban élő közösségeket. A 18. században nyomtatásban megjelent történeti munkák és országleírások semmilyen adatokat nem közöltek az itt-ott felbukkanó kisebb református csoportokról, míg az állam és a katolikus egyház olyan adatsorokkal rendelkezett, amelyek a korban a legmegbízhatóbbnak bizonyultak a reformátusokkal kapcsolatban. Amennyiben nem jártak utána egy-egy település múltjának, és nem követték nyomon a migrációs folyamatokat, úgy a református egyház vezetésének esélye sem volt a szórványban élőket elérni.

⁶⁵ Hegyi: *Összeírások*, 118–121.

⁶⁶ HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004, 9–24.

⁶⁷ *Egyházlátogatás a csanádi püspökség eleki esperességében (1778)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 118–121.

⁶⁸ *Lélekösszeírás a csanádi püspökség eleki esperességében (1779)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 125–128.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: Forgotten Parishes. The Lack of Historical Knowledge in the Reformed Church Administration at the End of the 18th Century

In the 18th century, the Reformed church had a serious problem in the Kingdom of Hungary; namely, it did not have adequate information about its members. The church administration only knew about the situation of the parishes, but they had no idea about the Calvinists living in Catholic settlements. This study will reveal the reasons for the lack of information. One reason was the disorganisation of the Reformed church, which did not conduct surveys of Calvinists living in Catholic parishes. Another reason was the underdeveloped statistics in Hungary in the 18th century, for even the country descriptions published in print did not offer any information about Calvinists living in diaspora. In the study, however, it will be proven that the state and the Catholic Church had accurate information. The Catholic bishop of Csanád knew exactly how many Calvinists lived in even the smallest village. Joseph II also made surveys that gave him detailed information about the location of the Calvinist population.

***

Keywords: church administration, Benjámín Szőnyi, historical knowledge, history of reading, area studies, statistics, census of population